

Notre-Dame

Ken Follett bij Meulenhoff Boekerij:

Code Rebecca

Piraat

De man van St. Petersburg

Door het oog van de naald

Op vleugels van de adelaar

Sporen naar de dood

Papiergeld

Pilaren van de aarde (De kathedraal)

Geheim

Nachtvluucht

De ruimtetweeling

Gevaarlijk fortuin

De vlam van de vrijheid

De derde tweeling

De vuist van Eden

De countdown

Torenkraai

Nachtwakers

Sneeuwjacht

Brug naar de hemel

Val der titanen

Nacht van het kwaad

Kou uit het oosten

Het eeuwige vuur

Notre-Dame

www.meulenhoff.nl

www.boekerij.nl

Ken Follett

Notre-Dame

Een beknopte geschiedenis van
de beroemde kathedraal

MEULENHOF

ISBN 978-90-290-9396-5

ISBN 978-94-023-0733-7 (e-book)

NUR 320

Oorspronkelijke titel: *Notre-Dame*

Vertaling: Joost van der Meer en William Oostendorp

Omslagontwerp: Pinta Grafische Producties

Omslagbeeld: Archives Larousse, Paris, France /

Bridgeman Images / I23RF

Auteursfoto: The Follett Office

Zetwerk: ZetSpiegel, Best

© 2019 Ken Follett

© 2020 Nederlandse vertaling Meulenhoff Boekerij bv,
Amsterdam

Ken Follett doneert zijn opbrengsten van deze uitgave aan La Fondation du Patrimoine, ten behoeve van de restauratie van de Notre-Dame.

Niets uit deze uitgave mag openbaar worden gemaakt door middel van druk, fotokopie, internet of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Het was een lentedag zo zacht en mooi dat alle Parijzenaren hem als een zondag bejegenden en naar de pleinen en de boulevards stroomden. Tijdens zo'n zonnige, warme en vredige dag dient zich een ultiem moment aan waarop je het portaal van de Notre-Dame in al zijn glorie kunt bewonderen. Dat is wanneer de al ondergaande zon bijna recht van voren op de kathedraal schijnt. Dan glijden haar almaar horizontaler vallende stralen traag over het plaveisel en beklimmen de verticale voorgevel om de talloze sculpturen tegen hun schaduwen te laten afsteken, totdat het grote roosvenster vlamt als het oog van een cycloop waarin de vuurgloed van de oven weerkaatst.

– Victor Hugo,
De klokkenluider van de Notre-Dame

Vandaag huilt men in alle talen om haar.

– *Paris Match*

I

2019

De stem aan de lijn klonk dringend. ‘Ik zit in Parijs. Zet de tv aan!’

Ik was thuis in de keuken met mijn vrouw Barbara. We hadden net gegeten. Ik had geen wijn gedronken, wat maar goed was ook, zo bleek. Want ik wist het op dat moment nog niet, maar het zou een lange avond worden.

De stem aan de lijn was die van een oude vriendin. Als parlamentslid en minister heeft ze vele crises getrotseerd, en ze is normaal niet van haar stuk te brengen, maar ze klonk geschokt.

Je weet natuurlijk wel wat we zagen op tv: de Notre-Dame, de prachtige kathedraal van Parijs en een van de grootste verworvenheden van de Europese beschaving, stond in brand.

De aanblik verbijsterde en schokte ons. Ik was op de rand van tranen. Het riep een begoochelend gevoel op, alsof de aarde beefde.

Ik ken het bouwwerk goed. Barbara en ik hadden er een keer de kerstnacht mis bijgewoond. Duizenden mensen verdrongen zich in de kerk. De gedimde lichten wierpen lange schaduwen in de gangpaden, de kerstliederen weergalmden in het schip en het gewelf hoog boven ons was in duisternis gehuld. Het ontroerendste was het besef dat onze voorouders meer dan achthonderd jaar op deze manier in dit bouwwerk kerstmis hadden gevierd.

Ik had de kerk talloze andere keren bezocht. De eerste keer was in 1966 geweest, op mijn eerste vakantie buiten het Verenigd Koninkrijk, hoewel ik vrees dat ik op zeventienjarige leeftijd te veel geïnteresseerd was in de meisjes in onze groep om echt oog te hebben voor een kathedraal. De laatste keer was slechts vier weken eerder geweest, toen ik langs de linkeroever van de Seine had gereden en beneveld werd door het prachtige uitzicht op de twee torens en de luchtbogen.

Zodra ik rationeel begon na te denken over wat ik op tv zag, drong tot mij door wat er in brand stond en hoe de vlammen aan kracht wonnen. Maar de tv-commentatoren begrepen het niet – en hoe zouden ze dat ook kunnen? Zij hadden de constructie van gotische kathedralen niet bestudeerd. Ik wel, toen ik onderzoek deed voor *Pilaren van de aarde*, mijn roman over de bouw van een fictieve middeleeuwse kathedraal. In een sleutelscène in hoofdstuk 4 beschrijf ik de verwoestende brand van de oude kathedraal van Kingsbridge, en ik

had mezelf afgevraagd: hoe precies vat een grote stenen kerk vlam?

Ik was tot in de stoffige ruimten onder de daken van kathedralen als die in Canterbury en Florence omhooggeklauterd. Ik had gestaan op de dikke balken die het schip omspannen en had omhooggekeken naar de spanten die het met loodwerk bedekte dak ondersteunden. Het was me opgevallen dat zich op zulke plaatsen vaak opgedroogd afval ophoopt: oude stukjes hout en touw, door bouwvakkers achtergelaten boterhamzakjes, de verstrengelde takjes van vogelnesten en de papierachtige nesten van wespen. Ik wist zeker dat de brand in de Notre-Dame ergens in het dak was begonnen, waarschijnlijk toen een weggegooide sigaret of een vonk door een stroomstoring wat rommel deed ontbranden, die op zijn beurt de houten planken in brand had gezet. En de schade die daaruit voortvloeide, dreigde het bouwwerk te doen instorten.

Ik besloot deze gedachte met anderen te delen, dus ik twitterde:

De dakspanten bestaan uit honderden tonnen oud en kurkdroog hout. Als dat brandt, zal het dak instorten, waarna het vallende puin het gewelfde plafond zal verwoesten, dat vervolgens ook zal vallen en de machtige stenen pilaren die het hele gevaarte overeind houden zal verwoesten.

Dat bleek zo'n beetje te kloppen met wat er die avond gebeurde, behalve dat ik de sterkte van de pilaren en de gewelven onderschatte. Die werden weliswaar beschadigd, maar gelukkig niet helemaal verwoest.

De verwoesting van de kathedraal van Kingsbridge in *Pilaren van de aarde* gebeurde als volgt, gezien vanuit het perspectief van prior Philip:

Een krakend geluid deed hem weer omhoog kijken. Recht boven hem verschoof een zware balk langzaam. De balk kon elk moment naar beneden storten. Philip sprong opzij, en Cuthbert keek angstig toe.

Een groot gedeelte van het dak, compleet met het beschot en de loden bedekking, stortte in. Philip en Cuthbert keken als verdoofd toe, hun eigen veiligheid vergetend. Het dak viel op een van de grote bogen bij het kruispunt. Door het grote gewicht van het vallende hout barstte het metselwerk los met een geluid als van de donder. Alles gebeurde langzaam: de balken vielen langzaam, de boog begaf het traag en het losgeraakte metselwerk stortte naar beneden. Meer dakbalken raakten los en toen, met een geluid als van een rollende donder, stortte een gedeelte van de noordelijke wand van de kapittelzaal in.

Philip was verbijsterd. De aanblik van een machtig gebouw dat verwoest werd was bizar. Het was alsof hij een berg zag instorten of een rivier droogvallen: hij had nooit gedacht dat dit kon gebeuren. Hij kon zijn eigen ogen amper geloven.

Terwijl op 15 april 2019 de avond viel, kwamen de Parijzenaren de straat op. De tv-camera's toonden duizenden verdrietige, door de vlammen verlichte gezichten; sommige mensen zongen liederen, anderen huilden bij het zien branden van hun dierbare kathedraal. De tweet die op die avond de meeste oprechte reacties van mijn volgers kreeg, luidde eenvoudigweg:

Français, françaises, nous partageons votre tristesse.
Fransen, Françoises, wij delen in jullie verdriet.

Het had natuurlijk *nous partageons* moeten zijn, met een *e* dus, maar daar maalde niemand om.

Er zijn mensen die meer verstand hebben van middeleeuwse kathedraalen dan ik heb, maar de journalisten kennen hun naam niet. Vanwege mijn boeken kennen ze die van mij wel, en ze weten dat *Pilaren* over een kathedraal gaat, dus binnen enkele minuten kreeg ik allemaal berichten van nieuwsredacties. Die avond deed ik interviews voor de televisie, de radio en de schrijvende pers, waarbij ik in het Engels en Frans uitlegde wat er op het Île de la Cité aan het gebeuren was.

Terwijl ik de interviews gaf, keek ik naar de tv-beelden.

De als een pijlpunt zo slanke en honderd meter hoge torenspits in het midden was een mogelijk beginpunt van de brand, en stond nu in lichterlaaie. Hij was gemaakt van vijfhonderd ton eiken balken en een loden dak dat tweehonderdvijftig ton woog, en het brandende

hout werd al snel te zwak om de last van al dat lood te schragen. Het meest huiveringwekkende moment van de avond, voor zowel de treurende mensenmassa op straat als de miljoenen geschokte tv-kijkers, diende zich aan toen de spits opzij leunde, als een luciferhoutje knakte en door het vlammeende dak van het schip stortte.

De Notre-Dame had altijd voor eeuwig geleken, en de middeleeuwse bouwers dachten zeker dat de kathedraal het zou uithouden tot de dag des oordeels; maar plotse-ling zagen we dat ze kon worden verwoest. In het leven van iedere jongen komt het pijnlijke moment dat hij be-seft dat zijn vader niet almachtig en onkwetsbaar is. De oude man heeft zijn zwaktes, hij kan ziek worden, en op een dag zal hij doodgaan. De instorting van de torenspits deed mij aan dat moment denken.

Het schip leek al helemaal in puin te liggen. In een van de twee torens meende ik vuur te zien, en ik wist dat als die omgingen, de hele kerk vernietigd zou zijn.

President Macron, een radicaal moderniserende lei-der die op dat moment verweekeld was in een bittere en gewelddadige strijd met tegenstanders van zijn her-vormingen, sprak voor de camera's en werd, in elk ge-val een tijdje, de erkende leider van een verenigd Frank-rijk. Hij maakte indruk op de hele wereld en wist deze Welshman tot tranen te beroeren toen hij met vast vertrouwen zei: '*Nous rebâtirons.*' We zullen haar her-bouwen.

Rond middernacht ging ik naar bed. Ik zette de wek-

ker op half vijf, omdat mijn laatste telefoontje een verzoek was geweest om de volgende ochtend vroeg op ontbijt-tv te verschijnen.

Ik was bang dat de zon zou opkomen boven een rokende puinhoop op het Île de la Cité, waar de Notre-Dame zo trots had gestaan. Ik was enorm opgelucht toen ik zag dat de meeste muren en ook de grote vierkante torens aan de westzijde nog overeind stonden. Het was niet zo erg als iedereen had gevreesd, en met een boodschap van hoop reed ik naar de televisiestudio.

Die dinsdag deed ik interviews, en op woensdag vloog ik naar Parijs voor een discussie in het tv-programma *La Grande Librairie* over de symboliek van kathedralen in de literatuur en in het leven.

Het kwam geen moment in me op om thuis te blijven. De Notre-Dame gaat me te na aan het hart. Ik ben niet gelovig en toch ga ik naar de kerk. Ik hou van de architectuur, de muziek, de tekst van de Bijbel en het gevoel dat je iets diepgaands deelt met anderen, gelovigen én niet-gelovigen. En ik heb nog een reden om me dankbaar te voelen voor de kathedralen: mijn liefde voor deze bouwwerken inspireerde me tot de roman die beslist uitgroeide tot mijn populairste en vermoedelijk beste boek.

President Macron zei dat de Notre-Dame in vijf jaar zou worden herbouwd. Een van de Franse kranten reageerde met een kop die zich laat vertalen als: 'Macron gelooft in wonderen.' Maar de Franse gehechtheid aan

de Notre-Dame gaat diep. Ze is het toneel geweest voor een aantal sleutelgebeurtenissen in de Franse geschiedenis. Elk verkeersbord dat jou vertelt hoe ver je van Parijs bevindt, meet de afstand tot Kilometre Zero, een in het plaveisel voor de Notre-Dame gelegde bronzen ster. Emmanuel, de grote klok in de zuidelijke toren, kun je in de hele stad horen als hij zijn lage fis-toon slaat voor vreugde of verdriet, het einde van een oorlog of een tragische gebeurtenis als 11 september 2001.

De auteur (rechts) in gesprek met Philippe Villeneuve, hoofdarchitect bij de wederopbouw van de Notre-Dame

Bovendien is het altijd onverstandig om de Fransen te onderschatten. Als één volk ertoe in staat is, zijn zij het.

Voordat ik vanuit Parijs terugvloog naar huis vroeg mijn Franse uitgever me of ik erover wilde nadenken om in het licht van de vreselijke gebeurtenis van 15 april

iets nieuws te schrijven over mijn liefde voor de Notre-Dame. De opbrengst van het boek en mijn royalty's zouden naar het herbouwfonds gaan. 'Ja,' antwoordde ik. 'Ik begin er morgen aan.'

Dit is wat ik schreef.

2

1163

Maurice de Sully, bisschop van Parijs

In 1163 werd de Notre-Dame te klein. De bevolking van Parijs groeide, en aan de Rive Droite, de rechteroever van de Seine, bloeide de handel zoals nergens anders in het middeleeuwse Europa. Aan de Rive Gauche, de linker-oever, trok de universiteit tal van studenten uit allerlei

landen. Daartussenin, op een eilandje in de rivier, stond de kathedraal, die wat bisschop Maurice de Sully betrof, een stuk groter moest worden.

Maar er speelde nog iets. De bestaande kerk was gebouwd in de rondbogige romaanse stijl, maar nu was er sprake van een nieuwe, weergaloze architectuur waarbij spitsbogen werden gebruikt om meer licht binnen te kunnen laten, een stijl die we gotiek noemen. Deze was ontwikkeld tijdens de bouw van de kathedrale basiliek van Saint-Denis, de begraafplaats van de Franse koningen en koninginnen, gelegen op slechts drieënhalve kilometer van de Notre-Dame. Hier waren verscheidene technische en visuele noviteiten op briljante manier bij elkaar gebracht. Naast de spitsbogen en ribgewelven, die samen een lichtere constructie vormden, was er voorzien in een kooromgang zodat pelgrims langs de relieken van Saint-Denis konden lopen, en elegante steunberen aan de buitenkant zodat er grotere ramen konden worden ontworpen die de indrukwekkende kerk een vederlichte gratie gaven.

Het kan niet anders of bisschop Maurice moet welhaast verliefd zijn geworden op de nieuwe kerk van Saint-Denis. Hierbij vergeleken zal de oude Notre-Dame ongetwijfeld een achterhaalde indruk hebben gemaakt en het zou best kunnen dat de bisschop een tikkeltje jaloers was op abt Suger van Saint-Denis, die twee achtereenvolgende bouwmeesters had aangemoedigd om vooral stoutmoedig te experimenteren. Met

verbluffend resultaat. En dus beval Maurice dat zijn kathedraal werd gesloopt en werd vervangen door een gotische kerk.

Ik maak hier even pas op de plaats. Het bovenstaande klinkt op zich weinig bijzonder, maar eigenlijk is het niets minder dan verbazingwekkend. Net als de meeste grote gotische kerken, die nog altijd tot de mooiste gebouwen van de Europese steden behoren, werd de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Parijs gebouwd in de middeleeuwen, een periode van geweld, hongersnoden en plagen.

De bouw van de kathedraal was een gigantische onderneming die tientallen jaren duurde. De bouw van de kathedraal van Chartres duurde 26 jaar, en die van Salisbury 38, wat ongewoon snel was. De bouw van de Notre-Dame van Parijs vergde bijna een eeuw, waarna er nog altijd verbeteringen werden aangebracht.

Er waren honderden arbeidskrachten nodig en de bouw kostte een fortuin, te vergelijken met een moderne maanraket.

Dit enorme godshuis werd uit de grond gestampt door mensen die in houten huisjes met stro-daken woonden en op de grond sliepen omdat alleen rijke mensen over een bed beschikten.

De torens zijn 69 meter hoog, maar de bouwers beschikten niet over technieken om de belasting op een dergelijke constructie te kunnen berekenen. Men bouwde met vallen en opstaan en maakte fouten. Soms stortte

het werk in: met de kathedraal van Beauvais gebeurde dit twee keer.

Tegenwoordig weten we niet beter of we stappen naar een bouwmarkt en kopen voor een paar euro een hamer die perfect in de hand ligt, maar het gereedschap van de kathedraalbouwers van destijds was primitief, en staal was zo duur dat het vaak enkel werd gebruikt voor de punt van een lemmet.

Zoals alle kathedralen werd ook de Notre-Dame rijkelijk gedecoreerd, maar de bouwers zelf droegen slechts eenvoudige, zelfgeweven tunieken. De kathedraal kon bogen op gouden en zilveren schalen, kelken, crucifixen en kandelaars, maar de congregatie dronk uit houten kommen en moest het doen met rokerige bieskaarsen.

Hoe was dit mogelijk? Hoe konden de smerige, gewelddadige middeleeuwen zulke majestueuze schoonheid voortbrengen?

Eén aspect van het antwoord hierop is vrijwel onderbelicht geweest: het weer.

De jaren tussen 950 en 1250 staan bij klimatologen bekend als het middeleeuws klimaatoptimum. Driehonderd jaar lang was het weer in het Noord-Atlantische gebied beter dan gewoonlijk. Het bewijs hiervoor wordt geleverd door jaarringen, ijskernen en sediment, waaraan we de weersveranderingen over langere perioden in het verleden kunnen aflezen. Er waren nog altijd jaren van hongersnoden en slechte oogsten, maar gemiddeld genomen was de temperatuur een stuk hoger. Warm weer

betekende meer gewassen en gezondere burgers, en zo liet Europa uiteindelijk de lange depressie die we kennen als de vroege middeleeuwen achter zich.

Wanneer er meer wordt geproduceerd dan nodig is, zijn er stevast mensen die wel raad weten met de overschotten en de geïnde belastingen. In het middeleeuwse Europa waren dit de aristocratie en de Kerk. Edellieden voerden oorlogen en tussen de veldslagen door beoefenden ze de jacht om hun ruitervaardigheden en bloedorstigheid niet te verliezen. Ondertussen bouwde de Kerk kathedralen. Bisschop Maurice had het geld om zijn project te kunnen financieren, in elk geval de opstart.

Hij huurde een bouwmeester in, zijn naam kennen we niet, die vervolgens een ontwerp maakte. Maar niet op papier. Papier maken was in het Europa van de twaalfde eeuw nog iets nieuws en een kostbare luxe. Boeken zoals de Bijbel werden geschreven op perkament of op verfijnd en tevens kostbaar bewerkt leer.

Bouwmeesters tekenden hun ontwerpen op een traceervloer. Specie werd uitgestreken op de grond waarna het kon uitharden. Daarna werden de ontwerpen met een scherp gepunte ijzeren staaf, te vergelijken met een spijker, in het oppervlak gekrast. Deze kraslijnen waren aanvankelijk wit, maar vervaagden uiteindelijk, waarna nieuwe ontwerpen over de oude konden worden getekend. Er zijn traceervloeren bewaard gebleven; die van de kathedralen van York en Wells heb ik bestudeerd.

Er moeten lange discussies hebben plaatsgevonden tussen bisschop Maurice en zijn bouwmeester, toen de bisschop uitlegde wat hij wenste – een moderne kerk met veel licht – en de bouwmeester nadacht over hoe deze droom kon worden verwezenlijkt. Toch wisten beiden dat naarmate de bouw vorderde, nieuwe mensen nieuwe ideeën aan het oorspronkelijke ontwerp zouden toevoegen.

Zo zou de hoogte van het beoogde ontwerp een belangrijk discussieonderwerp kunnen zijn geweest. In zijn boek *Les bâtisseurs de cathédrales (De kathedraalbouwers)* beweert Jean Gimpel dat elke stad de hoogste kerktoren wilde hebben:

De jonge, middeleeuwse samenleving, zoals vertegenwoordigd door de bourgeoisie, werd gegrepen door de 'wereldrecordgekte' en joeg de gewelven van het schip hemelwaarts.

Het schip van de Notre-Dame zou 33 meter hoog worden, het hoogste schip ter wereld (maar niet voor lang: Chartres ging een jaar later aan kop).

Ondertussen werd de oude kathedraal gesloopt, maar niet al het sloopmateriaal werd gedumpt. De beste stenen werden ter plekke gebruikt voor het nieuwe fundament waarop de nieuwe kerk moest verrijzen. Het puin werd gebruikt om de binnen- en buitenmuren van de kathedraal op te vullen.

Er werd nog meer steen besteld, maar niet het fameuze roomgrijze Parijse zandsteen (*calcaire lutétien*), dat voor het Louvre, het Hôtel des Invalides, de Hollywood-paleizen van rijke filmsterren en alle Giorgio Armani-winkels van onze moderne wereld is gebruikt. Deze steensoort werd pas in de zeventiende eeuw ontdekt en is afkomstig uit groeven in het departement Oise, zo'n veertig kilometer ten noorden van Parijs. De kosten voor steentransport vormden in de middeleeuwen soms een belemmering.

Voor de bouw van de Notre-Dame werd kalksteen uit talloze nabijgelegen groeven vlak buiten Parijs aangevoerd.

De bouwmeester sorteerde daarop het bouwmetaal: harde stenen werden gebruikt voor de ondersteunende gewelven en pilaren die een enorme belasting moesten kunnen weerstaan. De zachtere stenen, die gemakkelijker te bewerken waren, werden gereserveerd voor decoraties.

Als het ontwerp eenmaal voltooid was, moest er een meetsysteem worden vastgesteld. Meters, kilo's en liters waren namelijk niet overal hetzelfde. Elke bouwplaats had zijn eigen meetlat, een ijzeren staaf waarmee iedere werkman exact een meter kon afmeten.

Rond deze tijd moet de stad zijn eigen standaardmaten hebben gehad, die op een bord aan de rechteroever van de Seine stonden vermeld. Parijs was uitgegroeid tot een handelsstad, waarschijnlijk de grootste van Europa, en

dus was het belangrijk dat een meter stof, een pond zilver of een liter wijn in alle winkels even lang, even zwaar of evenveel was, zodat klanten precies wisten hoeveel ze kochten. (Ongetwijfeld zullen er ook toen kooplieden zijn geweest die klaagden over te veel overheidsregulering...) Hoogstwaarschijnlijk zal de bouwmeester van de Notre-Dame dezelfde maatstaf hebben gebruikt als de Parijse kooplieden.

Met een ontwerp op de traceervloer en een maatstaf in de hand tekende de bouwmeester de vorm van de kathedraal uit op de plek waar de oude kerk had gestaan, waarna er met de bouw kon worden begonnen.

En dus had Parijs plots meer ambachts- en werklieden nodig, vooral metselaars, timmerlieden en speciemarkers. Een deel kwam uit de stad zelf, maar voor zo'n ambitieus project als dit was dat niet genoeg. Kathedraalbouwers waren echter nomaden die, op zoek naar werk, door heel Europa van stad naar stad reisden (en aldus technische vernieuwingen en bouwstijlen verspreidden). Toen het nieuws rondging dat er in Parijs een nieuwe kathedraal zou verrijzen, stroomden deze ambachtslieden vanuit de provincies en ver daarbuiten, van Italië tot de Nederlanden en Engeland aan toe, naar de Franse stad.

Daar waren ook vrouwen bij. De eerder aangehaalde historicus Jean Gimpel bestudeerde het dertiende-eeuwse belastingregister van de stad en trof op de lijst van belastingplichtige ambachtslieden heel wat vrouwennamen aan. Gimpel was de eerste historicus die oog had voor de

rol van vrouwen bij de bouw van onze grote kathedralen. De gedachte dat vrouwen te zwak zouden zijn voor dergelijk werk is onzin, maar wellicht is de mannelijke arm geschikter voor het timmer- en beitelwerk. Hoe dan ook, er waren meer vrouwelijke pleisteraars en speciemaaksters dan steenhouwers, en ze werkten vaak in familieverband: man, vrouw en oudste kinderen samen. Het is goed voor te stellen dat de man stenen hieuw, de vrouw specie maakte en de kinderen zand, kalksteen en water aandroegen.

De bouw van de meeste kathedralen was dus een internationale onderneming. De ontwerper van de voornaamste Engelse kathedraal, die van Canterbury, was een Fransman en heette Guillaume de Sens. Mannen en vrouwen van diverse nationaliteiten werkten naast elkaar op deze bouwplaatsen, en terecht beschouwen buitenlanders de Notre-Dame in dit opzicht evengoed als hun erfgoed als de Fransen zelf.

Het was gevaarlijk werk. Op het moment dat de muur hoger werd dan de metselaar, moest er een steiger komen. En hoe hoger de muur werd, hoe hoger de steiger. De middeleeuwse steiger was een gevaarlijke constructie van met touw aan elkaar geknoopte boomtakken. Bovendien dronk men in de middeleeuwen veel bier. Tijdens de bouw van de kathedraal van Canterbury viel Guillaume de Sens van de steiger en overleed. Hij was een van de velen.

De bouwers van de Notre-Dame begonnen zoals ge-